

УДК 396.261-055.2(477): 27-53
ББК 63.59 (4 Укр)

Оксана Кісь
(Львів, Україна)

РЕЛІГІЙНІ ПРАКТИКИ УКРАЇНОК-ПОЛІТВ'ЯЗНІВ У ГУЛАГУ

Розглянуто релігійне життя українок у таборах і в'язницях ГУЛАГу. На основі аналізу особистих спогадів колишніх жінок-політв'язнів розкрито повсякденні практики особистої та спільної молитви і таємних богослужінь у таборах, а також висвітлено відзначення християнських свят (Різдва і Великодня). Релігійні жіночі практики в таборах були формою пасивного спротиву тоталітарній системі та способом підтримання основних соціальних ідентичностей жінок-політв'язнів.

Ключові слова: ГУЛАГ, українські жінки-політв'язні, релігійні практики, тоталітаризм, жіноча історія.

Масові політичні репресії доби сталінізму є однією з найбільш трагічних сторінок новітньої історії України. У 1940–1950-х рр. українці становили другу за чисельністю етнічну групу серед усіх в'язнів ГУЛАГу¹ та їхній досвід перебування у таборах не став предметом усебічного вивчення. Білою плямою в історії політичних ув'язнень залишається специфічний досвід десятків тисяч українських жінок: на 1 січня 1945 р. частка жінок серед усіх невільників радянської репресивної системи досягала 30,6%², але українські дослідники не приділяють належної уваги гендерним аспектам табірною повсякдення³. Водночас, наявні джерела (насамперед, мемуари, автобіографії, усні спогади колишніх політв'язнів) дозволяють частково реконструювати життя українок за колючим дротом та зрозуміти, що допомагало їм вижити в неволі⁴. Дослідники, які досі аналізували особливості жіночого досвіду ГУЛАГу, зосереджували свою увагу насамперед на нелюдських умовах утримання і праці невільниць, а також на таких специфічних жіночих вимірах їхнього повсякдення, як сексуальне насильство і трагедія материнства⁵. У цій статті буде представлено релігійне життя українських жінок-політв'язнів (зокрема повсякденні релігійні практики, підготовка і відзначення головних християнських свят) та охарактеризовано їхнє значення для виживання в умовах ув'язнення.

Повсякденні релігійні практики в таборах і в'язницях

У своїх спогадах жінки-політв'язні повсякчас звертають увагу на виняткову роль віри, яка допомагала їм витримати всі страждання, не зрадити під час катувань, зберегти людське обличчя і моральні цінності в нелюдських умовах таборів та пересилко⁶. З молитвою зверталися жінки за підтримкою до Бога та Матері Божої у найскрутніші хвилини свого життя: в очікуванні допиту і неминучих тортур, вироку суду чи перед обличчям смерті від виснаження або хвороби в таборах⁷. Колишня невільниця Анна Іваницька (1925 р. н.) згадує про свої молитви перед тортами:

“Але я молилася, я йшла і молилася. Я кожен раз молилася і просила Бога, щоб я не заговорила, але щоб я жила. Перед Богом я нічого не просила, тільки щоб не заговорила (...) Я все кажу “Боже, я не планувала, Господи, тої дороги своєї – Ти скерував мене на цю дорогу, дай мені сили витримати.” І так було, що я витримала все, і не тільки я”⁸.

Перед лицем потужної і нещадної радянської репресивної машини людина почувалася безсилою і беспорядною, то ж апелювала до найвищого судді і захисника: “Тут можеш кричати – ніхто не почує, можеш плакати – ніхто не пожаліє і не допоможе. Хіба Господь Бог, якому ми молилися, щоб дав сили і здоров'я все це перенести і не зламатися духом”⁹. Ледь не дослівно описують внутрішню нездоланну потребу в молитві й

інші невольниці: “Багато молилися і просили Бога, щоб допоміг це пережити, витримати” (Марія Тесля-Павлик, 1927 р. н.); “Я знала, що все ще буде – те страшне, що яке було з іншими. Молилася, щоб Господь допоміг вистояти, все витримати або вмерти, тільки б своїх не зрадити” (Євдокія Будник-Кекіш, 1924 р. н.)¹⁰. Політв’язнів єднав спільний гіркий досвід страждань, то ж не дивно, що у своїх зверненнях і мольбах до Бога було багато подібного: вони просили не милості, але стійкості та сили духу.

Таку особливу невольничу молитву склала молода українка Анна Коцур (1923 р. н) в одному з Тайшетських таборів у 1952 р.¹¹. Характерно, що в цій молитві жінка благала не лише про полегшення своїх страждань, але й про кращу долю для України:

*То спаси нас, Боже, і наші родини,
не дай нам пропасти в ці тяжкі хвилини.
Не дай погібати, просим Тебе, Боже,
й Тебе, Божя Мати,
і Ви, всі святії при Божім престолі.
Просим, не відмовте нам кращої долі.
За край наш рідненький Ви всі заступіться,
над нашим народом Ви змилосердіться.*

У Матері Божій вбачали невольниці свою єдину заступницю, якій звіряли свої болі та просили помочі. Наприклад, Анна Іваницька розповіла про віщій сон напередодні свого звільнення з табору, у якому їй явилася Мати Божа та повідомила добру вістку¹².

В’язням було заборонено мати особисті речі, тому всі предмети релігійного призначення (натільні хрестики, вервечки, молитовники, образки тощо) вилучали в них ще при етапуванні до місць позбавлення волі. Тому ці речі мали особливу цінність для в’язнів. Деяким невольницям вдавалося діставати їх навіть за колючим дротом (замасковані в посилках з дому чи в обмін на інші речі, їжу чи послуги). Ольга Годяк згадує, як їй протягом 10 років – попри щотижневі обшуки – вдалося зберегти в таборі присланий з дому молитовник, який використовували для спільної молитви в бараках¹³.

“Молитовник був великою рідкістю. А водночас дуже цінився, бо з нього можна було проказувати молебен. А це мало велике значення для тих, що молилися гуртом! Здавалося, що людина побула хоч коротко в церкві. Звичайно спільною молитвою українок проводила котрась із інтелігенток. У нашому бараку це була старша около 50-літня жінка”¹⁴. Очевидно якщо молитовник був рідкістю, то власна іконка (найчастіше саморобна) була практично в кожній невольниці. У музеях є чимало зразків таких образків: вишиваних чи потайки виготовлених у в’язничних камерах, на пересилках, у бараках¹⁵. У них до канонічних образів додано елементи, що віддзеркалюють патріотичні почуття, прагнення волі і справедливості та інші мотиви¹⁶.

У спогадах також часто зустрічаємо згадки про власноруч виготовлені вервиці та натільні хрестики. Їх виліплювали з чорного глевкого невольницького хліба. Для цього доводилося виділити частину свого скупого пайка, то ж потреба в молитві для цих напівголодних жінок була либонь більшою, ніж потреба в хлібі.

“Українки носили на шиї хрестик, зроблений із зубних щіточок. Оті хрестики виробляли наші товариші-в’язні і посилали нам у дарунок перед святами, тим самим шляхом, що й листи (...) Українки робили собі вервечки. Хлібний м’якуш пережували добре в роті, а потім місили в пальцях тісто так довго, аж воно вже не липло. З того виробляли малі кульочки і насилювали на нитку”¹⁷.

Польська письменниця Беата Обертинська у своїх спогадах описує один з епізодів, який їй розповіла українка Ольга в одному з таборів Воркути про випадок у Замарстинівській в'язниці:

“Багато священиків було ув’язнено у Замарстинові. Невільниці робили вервечки з хліба. Вони знали, що коли їх поведуть на прогулянку, чоловіки будуть митися у лазничці поруч з коридором. Дивовижним чином одній з жінок вдалося наблизитися до віконечка та попросити священика освятити вервечки. У вікні з’явилася рука (більше схожа на криваве місиво) та перехрестила хлібну вервечку”¹⁸. Невільниці чудово усвідомлювали ризики, на які наражалися, виготовляючи, зберігаючи та використовуючи релігійні атрибути, але свідомо йшли на них: “За те карали, кидали в карцер, відбирали право листування. При обшуках конфіскували вервечки та іконки, відбирали молитовники. Але молитви не могли нікому відібрати”¹⁹. Потреба жінок активно практикувати власну віру була явно сильнішою за страх перед покаранням, яке їх чекало за порушення табірних правил і регламентів.

Окрім індивідуальної молитви, як інтимно-особистого способу спілкування з Богом, жінки також влаштовували спільні групові молебні в неділі та імпровізовані літургії у найбільші християнські свята – на Різдво та Великдень. Німкеня Валлі Шліс, яка перебувала в одному з таборів ГУЛАГу разом з українками, згадувала про спільну недільну молитву:

“Всі спішилися, щоб покінчити (зі справами) до 12 год. Тоді йшли молитися, або як казали “на Службу Божу”. Це не було справжнє богослуження, а збірна молитва в котромусь з бараків (...) А тому, що було це тайно, то кожної неділі міняли бараки і групи, щоб не звернути уваги начальства на наші сходини. Молились тихо перед медаликом або іконкою, що хтось зумів зберегти”²⁰.

У своїх спогадах Стефанія Чабан-Гаваль (1926 р.н.) докладно розповіла про власний літургійний досвід у таборі на півострові Таймир навесні 1953 р., коли вона виконувала функції священика²¹. Текст відправи спочатку відновлювали з пам’яті спільними зусиллями, аж доки комусь із невольниць не прислали малого молитовника. Якось у переповненому святково прибраному бараці вона відправила воскресну службу Божу, відтак виголосила патріотичну “проповідь”, зосередившись на боротьбі за волю України. І навіть представники адміністрації табору та охорони, що несподівано увійшли до бараку, почувши вимовлене хором великодне вітання “Христос Воскрес! Воістину Воскрес!”, мовчки вийшли, жодним чином не зреагувавши на це зухвале порушення режиму.

Парадоксальним чином, в умовах повного позбавлення громадянських прав і жорсткого обмеження можливостей, практика спільної молитви надавала українським жінкам цілком новий унікальний досвід активного богослужіння. Ніколи раніше, у своєму звичайному житті, ці жінки і дівчата не мали б змоги виконувати центральну ритуальну роль у християнській літургії – як священик чи дяк. Тому, як не дивно, цей релігійний досвід за ґратами можна вважати емансипаційним, адже це вперше жінки отримали доступ до царини і випробували себе в ролях, які були для них цілковито закритими і забороненими. Характерно, що у своїх спогадах жінки говорять про ці моменти з помітною гордістю і піднесенням.

Спогади жінок-політв’язнів засвідчують виняткову роль віри, молитви та релігійних практик у підтриманні духу невольниць, їх психоемоційної стійкості, що було сприятливим фактором для виживання у таборах.

Відзначення релігійних свят

Практично в кожному спогаді жінок знаходимо розповідь про відзначення головних християнських свят – Різдва та Великодня. Попри неймовірні труднощі повсякден-

ного виживання у таборах, українки чекали цих свят і готувалися до них заздалегідь, намагаючись запаситися продуктами для святкового столу та іншими атрибутами свята (писанками, вербовими чи хвойними гілочками тощо). При цьому невольниці прагнули відтворити традиційний формат свята, зберегти бодай основні його елементи.

Готуючись до Різдва чи Великодня, невольниці потрохи відкладали свій скупий пайок хліба, щоб з нього приготувати святкове частування. У день свята житло мало бути прибраним та святково оздобленим, одяг – найкращим та чистим, святковим. Стефанія Чабан-Гаваль (1926 р. н.) так описує підготовку до Великодня у таборі в Норильську навесні 1955 р.:

“Наближався Великдень. За кілька днів до цього свята весь барак (2 секції) не споживали вечірньої пайки хліба... В суботу великодню з каші поробили “торти”. З хліба також придумали “паски”. Крашанки, зроблені з глини, вифарбували фарбою, якою пишуть лозунги. Принесли зелених гілок, хто чим мав понакривали столи. Всю ту “красоту” розставили на столах, уквітчали зеленню гілок, і став справді святковий настрій у всіх... Прийшов Великдень. Усі одягнені в те, хто що мав ще з дому, але всі в чистому. В бараці прибрано. Збираються до Богослуження”²².

Ледь не ідентичними за змістом є інші спогади про підготовку і святкування Різдва та Великодня у таборах та в’язницях, де утримували жінок-політв’язнів²³. Характерно, що обов’язковими атрибутами такого невольничого святкового столу були “солодощі” – завчасно відкладені пайки цурку та “торт” – виготовлений з доступних у місцях позбавлення волі примітивних продуктів (каші, покришеного печива чи просто хліба). Саме вони доповнювали ілюзію свята та підтримували відповідний настрій в умовах, де радість, здавалося б, була неможливою.

Окрім того, українські жінки-політв’язні, засуджені за активну співпрацю з ОУН та УПА, використовували такі нагоди для піднесення національного та патріотичного духу своїх посестер, для їхнього згуртування у протистоянні радянській репресивній машині. “Наперед кожна дістала ложочку куті, бо її не було багато, а потім всіх інших добрих страв. Вкінці заспівали коляд та ще й вислухали одну–дві промови...”²⁴.

Ще одним невід’ємним аспектом спогадів про святкування Різдва та Великодня в ув’язненні є те, що до участі в них українки запрошували всіх мешканців таборового бараку чи в’язничної камери, незалежно від їх національності чи віросповідання. Валлі Шліс зазначала, що “в’язні-українки пильно готувалися до святкування (...) Їх запал і охота уділялися і в’язням іншої національності і ми всі допомагали їм (...) Притягали всіх, хто тільки жив у бараку. Байдуже, чи був їх вірування чи взагалі вірив у Бога”²⁵. Інша невольниця підкреслювала: “Не лишили нікого осторонь – всіх запросили до святої вечери”²⁶. Часто вони не розуміли, що відбувається, однак переймалися загальним піднесеним настроєм. Відчуття сакральності моменту часом передавалося навіть охоронцям, і хоча їм належало припинити та розігнати це заборонене дійство, вони, вступереч чинних інструкцій, часом дозволяли ув’язненим довершити службу Божу. Ганна Позняк (1925 р. н.) згадує такий випадок у таборі № 75 на Харківщині навесні 1947 року:

“На самий Великдень всі стали раненько до підйому, коли тільки почало сходити сонце (...) У нас був молитовник, і ми почали “відправляти” Службу Божу. Прибігли наглядачі, але стояли і нічого не говорили, навіть у декого з них в очах були сльози (...) Але на Пасху вихідного нам не дали, а погнали в ліс на роботи і послали з нами начальника виховної частини (...) Ми сказали, що в таке велике свято робити не будемо. Стали всі в кружок і почали молитися (...) Він зрозумів, що заставити нас працювати не зможе і сказав: “Ну ладно, я не скажу, что вы сделали саботаж, празднуйте, только после

праздника вы должны перекрыть норму.” Ми погодилися. Нам було дороге те, що він нас зрозумів”²⁷.

У дні великих церковних свят жінки, слідуючи традиції, намагалися уникнути важкої праці. Часом це призводило до суворих покарань, але могло бути й так:

“Відмова бригади [працювати на Великдень] викликала погрози із цькуванням собаками, попереджувальними пострілами вгору. Раптом котрась із жінок заспівала «Христос Воскрес із мертвих...» Спів підхопили всі жінки – це надало їм моральну силу стійкості проти свавілля. Конвоїри розгубилися – вперше побачили супротив, і офіцер наказав: «Строїться, пошли в зону!»²⁸.

Таким чином, задля відзначення головних християнських свят українські жінки-політв’язні таємно і відкрито порушували низку правил і регламентів ГУЛАГу. Заради підтримання традицій вони свідомо наражались на ризики суворих покарань, демонстрували чималу винахідливість, цілеспрямованість і відважність, кидаючи виклик репресивній системі.

Радянська репресивно-каральна машина була покликана зруйнувати особистість в’язнів, позбавити їх основних соціальних ідентичностей (національних, політичних, релігійних), розчавити волю індивіда, перетворивши кожного на позбавлену культурного коріння безлику істоту. За таких обставин збереження традиційної системи цінностей становило ключове завдання політв’язнів. Християнська віра та релігійні практики відігравали в цьому винятково важливу роль, допомагаючи жінкам-політв’язням не лише підтримувати гуманістичний світогляд, але й зв’язок з національною спільнотою, з якої їх було вирвано в насильницький спосіб, і таким чином зберігати лояльність саме до цінностей та моральних норм рідної культури. Виконуючи традиційні господарсько-ритуальні ролі в ході підготовки та відзначення християнських свят, жінки відтворювали усталені гендерні сценарії і моделі поведінки та підтримували власну гендерну ідентичність (чинили, “як належить українській жінці”), протидіючи нівелюванню. Особливе значення релігійності відображене в домінуванні християнських мотивів у творчості невольниць. Відтворюючи звичні релігійні практики, українські жінки вперше змогли самостійно виконувати всі складові церковного ритуалу, отримали унікальну можливість випробувати себе в ролі священнослужителів.

Щонедільні богослуження і відзначення найбільших християнських свят (Різдва та Великодня) фактично структурувало час в умовах ув’язнення, що сприяло підтримці психічного здоров’я жінок-політв’язнів. Монотонність табірної життя, щоденний одноманітний ритм якого характеризувала виснажлива праця на межі виживання, голод, хвороби і повна відсутність інформації про зовнішній світ неминуче призводили до дезорієнтації у часі, збайдужіння до себе та інших, депресивних станів, отупіння. Натомість підготовка до святкових подій надавала особливого смислу табірній рутині та емоційно мобілізувала жінок, стимулювала їхній інтерес до життя. Позбавлені практично всіх прав, ресурсів і можливостей, жінки демонстрували виняткову цілеспрямованість і, попри очевидні ризики, все ж знаходили спосіб реалізувати свої релігійні потреби. Прагнення за всяку ціну відтворити традиційний триб святкового дійства стимулювало винахідливість та творчий потенціал жінок, а також сприяло піднесенню їхнього духу.

Попри їх цілковито ненасильницький характер і таємний спосіб проведення, спільні табірні молитви і відзначення християнських свят слід розглядати як дієву форму пасивного спротиву радянській репресивній системі: таким чином жінки ставили під сумнів її тотальний характер, демонструючи неспроможність режиму цілковито контролювати свідомість жінок-політв’язнів. Релігійні жіночі практики в таборах стали фор-

мою протидії дегуманізуючій системі ГУЛАГу: вони допомагали в'язням зберегти основні соціальні ідентичності (релігійну, національну, гендерну), а також сприяли розвитку солідарності в'язнів, що було одним з ключових факторів виживання у таборах і в'язницях.

1. Земсков В. Н. ГУЛАГ (историко-социологический аспект) / В. Н. Земсков // Социологические исследования. – 1991. – № 6. – С. 3, 10–11.
2. Гриценко В. Женское лицо ГУЛАГа: Как на Мертвой дороге росло население СССР [Электронный ресурс] / В. Гриценко, В. Калинин // Новая Газета. – 2009. – 8 апреля. – № 36. – Режим доступа : <http://www.novayagazeta.ru/data/2009/036/33.html>.
3. Єдиною українською дослідницею, яка звернула увагу на гендерні аспекти політичних репресій, є Тамара Вронська, див.: Вронська Т. Сталінська гендерна політика у добу “великого терору” (1937–1938 рр.) / Тамара Вронська // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – К. : Телесик, 2009. – № 32. – С. 137–175; Вронська Т. Каральна політика стосовно жінок та дітей у добу Великого Терору / Тамара Вронська // Вронська Т. Упокорення страхом: сімейне заручництво в каральній практиці радянської влади (1917–1953 рр.). – К. : Темпора, 2013. – С. 142–192. Утім, вона зосереджується на дуже специфічній групі жінок (“дружини зрадників батьківщини”) та конкретному періоді (добі Великого Терору), то ж її студії далеко не вичерпують тему.
4. Докладний огляд доступних джерел до вивчення цієї теми див.: Кісь О. Вивчення досвіду українок-політв'язнів ГУЛАГу: стан досліджень та джерельні ресурси / Оксана Кісь // Гендер та філософія: гендерні студії у філософських науках (22 листопада 2012 року). Гендер та культурологія: гендерні дослідження феноменів культури (21 лютого 2013) : збірник матеріалів круглих столів. – Острог : Вид-во Національного університету “Острозька академія”, 2013. – С. 50–61.
5. Mason E. Women in the Gulag in the 1930 s / E. Mason // Women in the Stalin Era / ed. by Melanie Pliś. – N. Y. : Palgrave, 2001. – P. 131–150; Еплблом Е. Історія ГУЛАГу / Енн бом / пер. з англ. А. Іщенко. – К. : Вид. дім “Києво-Могилянська Академія”, 2006. – С. 249–267; Cormos G. Women Humiliated in the Romanian Communist Prison / Gratian Cormos // The Scientific Journal of Humanistic Studies. – 2009. – Vol. 1 (1). –P. 72–75; Максимова Л. А. Материнство в лагерьх ГУЛАГа / Л. А. Максимова // Гендерная теория и историческое знание : матер. Международной научно-практической конференции / отв. ред. А. А. Павлов. – Сыктывкар : Сыктывкарский государственный университет, 2003. – С. 80–83; Рогинский А. “Аресту подлежат жены...” / А. Рогинский, А. Даниэль // Узницы “АЛЖИРа”: Список женщин-заключенных Акмолинского и других отделений Карлага. – М. : Звенья, 2003. – С. 6–30; Чеснокова О. И. Женский опыт ГУЛАГа в советской истории 1930–1950-х годов / И. О.Чеснокова // Женщины в истории: возможность быть увиденными : сб. науч. ст. / под ред. И. Р. Чикаловой. – Минск : БГПУ им. Максима Танка, 2001. – С. 189–193; Кузин В. Женщины ГУЛАГа [Электронный ресурс] / В. Кузин // Грани эпохи: этического-философский журнал. – 2007. – № 32. – Режим доступа : <http://ethics.narod.ru/articles7/3210.htm>; Шаповалова В. Сестренки, мамки, дамки: тема насилия в женских лагерных мемуарах / Вероника Шаповалова // Бытовое насилие в истории российской повседневности (XI—XXI вв.). – СПб. : ЕУ СПб, 2012. – С. 142–163.
6. Дослідники відзначають, що й у спогадах чоловіків про часи невільництва особливе місце посідає молитва та інші релігійні практики, що допомагало зберігати людяність: Еплблом Е. Історія ГУЛАГу. – С. 303, 333.
7. Коваль-Надорожняк С. Спогади / Стефанія Коваль-Надорожняк // В намісті з колючого дроту. Спогади жінок, в'язнів ГУЛАГу, учасниць норильського повстання 1953 року / упоряд. Кривуцький І. та ін. – Львів : Манускрипт, 2009. – С. 184; Беноні П. “Визволителі” вдруге / Павліна Беноні // Нескорена Берегиня: Жертви московсько-комуністичного терору ХХ століття / Світова федерація українських жіночих організацій (СФУЖО) ; упоряд. Б. О. Гордасевич ; ред.: Г. Л. Гордасевич, Ю. Зайцев. – Торонто ; Львів : Піраміда, 2002. –

- С. 86–87; Лемеха В. Пильнуй, Україно, пильнуй! / Віра Лемеха // Нескорена Берегиня: Жертви московсько-комуністичного терору ХХ століття / Світова федерація українських жіночих організацій (СФУЖО) ; упоряд. Б. О. Гордасевич ; ред.: Г. Л. Гордасевич, Ю. Зайцев. – Торонто ; Львів : Піраміда, 2002. – С. 135.
8. Інтерв'ю з Анною Іваницькою (1925 р. н.), записане у серпні 2009 // Архів Меморіального музею тоталітарних режимів “Територія Терору”. – ф. 1. – оп. 1.
  9. Позняк (Скрипюк) Г. Мені було 19: Автобіографічна розповідь / Ганна Позняк (Скрипюк). – К : Видавничий Дім “Кієво-Могилянська Академія”, 2001. – С. 57.
  10. Тесля-Павлик М. (“Мотря”) / Марія Тесля-Павлик // В намисті з колючого дроту. Спогади жінок, в'язнів ГУЛАГу, учасниць норильського повстання 1953 року / упоряд. І. Кривуцький та ін. – Львів : Манускрипт, 2009. – С. 136; Будник-Кекіш Є. Крем'янецька тюрма / Євдокія Будник-Кекіш // Нескорена Берегиня: Жертви московсько-комуністичного терору ХХ століття / Світова федерація українських жіночих організацій (СФУЖО) ; упоряд. Б. О. Гордасевич ; ред.: Г. Л. Гордасевич, Ю. Зайцев. – Торонто ; Львів : Піраміда, 2002. – С. 81.
  11. Молитви політв'язнів, складені Анною Коцур. Тайшет, ОЛП-29, 1952 р. [Електронний ресурс] // Віртуальний Музей ГУЛАГу. – Режим доступу : http://gulag-museum.org.ua/ua_persony/kocur_molytva.htm.
  12. Інтерв'ю з Анною Іваницькою.
  13. Інтерв'ю з Ольгою Годяк (1925 р. н.), записане у серпні 2009 // Архів Меморіального музею тоталітарних режимів “Територія Терору”. – ф. 1. – оп. 1.
  14. Шліс В. Молитва у Воркуті / Валлі Шліс // Наше життя. – 1956. – № 10. – С. 7.
  15. Зразки таких вишитих ікон, виготовлених жінками-політв'язнями, можна знайти на сайті Віртуального Музею ГУЛАГу [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gulag-museum.org.ua>
  16. Кочергіна С. Долі галицьких політв'язнів та алегорична символіка в їх табірних виробках (на матеріалах виставки “Воєнно-історичних пам'яток”) [Електронний ресурс] / Світлана Кочергіна // Наукові записки Львівського історичного музею. – 1998. – Вип. 7. – Режим доступу : http://gulag-museum.org.ua/ua_press/alegory.htm.
  17. Шліс В. Названа праця. – С. 7.
  18. Obertynska V. (Rudzka M.). W domu niewoli... – S. 66.
  19. Шліс В. Названа праця. – С. 7.
  20. Шліс В. Неділя у Воркуті / Валлі Шліс // Наше життя. – 1956. – № 9. – С. 6.
  21. Чабан-Гаваль С. Останній Великдень за ґратами / Стефанія Чабан-Гаваль // В намисті з колючого дроту. Спогади жінок, в'язнів ГУЛАГу, учасниць норильського повстання 1953 року / упоряд. І. Кривуцький та ін. – Львів : Манускрипт, 2009. – С. 15–19.
  22. Чабан-Гаваль С. Названа праця – С. 17; Валентина Н. Великдень у в'язниці (з пережитого) // Наше життя. – № 4. – 1990. – С. 2–3.
  23. Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії (спогади політв'язня). – Львів : ПП Сорока, 2009. – С. 160; див також: Коханська Г. С. З Україною у серці: Спомини. – Торонто ; Львів : Літопис УПА, 2008. – С. 277–278; Інтерв'ю з Ольгою Годяк; Інтерв'ю з Дарією Гусяк (1924 р. н.) записане у червні 2009 // Архів Меморіального музею тоталітарних режимів “Територія Терору”. – Ф. 1, оп. 1.
  24. Позняк (Скрипюк) Г. Мені було 19. – С. 142.
  25. Шліс В. Різдво у Воркуті / Валлі Шліс // Наше життя. – 1957. – № 1. – С. 4.
  26. Там само.
  27. Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії. – С. 160; див також: Коханська Г. С. З Україною у серці. – С. 277–278; Інтерв'ю з Ольгою Годяк; Інтерв'ю з Дарією Гусяк.
  28. Позняк (Скрипюк) Г. Названа праця – С. 142.
  29. Там само – С. 45.
  30. Цит. за: Дерев'яний І. Великдень за ґратами [Електронний ресурс] / Ігор Дерев'яний // День. – 18 квітня 2012. – Режим доступу : <http://incognita.day.kiev.ua/velikden-za-gratamy.html>.

Оксана Кись
(Львов, Украина)

Религиозные практики украинок-политзаключенных в ГУЛАГе

Рассмотрена религиозная жизнь украинок в лагерях и тюрьмах ГУЛАГа. На основе анализа личных воспоминаний бывших женщин-политзаключенных раскрыты повседневные практики индивидуальной и общей молитвы и тайных богослужений в лагерях, а также показаны формы празднования Рождества и Пасхи. Женские религиозные практики в лагерях были формой пассивного сопротивления тоталитарной системе и методом поддержания основных социальных идентичностей политзаключенных.

Ключевые слова: ГУЛАГ, украинские женщины-политзаключенные, религиозные практики, тоталитаризм, женская история.

Oksana Kis
(Lviv, Ukraine)

Religious Practices of the Ukrainian Women Political Prisoners in the GULAG

This article focuses on the Ukrainian women religious activities in the GULAG camps and prisons. Everyday practices of individual and common prayers and secret liturgies in the camps are explored. It also describes celebrations of major Christian holidays (Christmas and Easter). Those women's religious practices represent a form of passive resistance to the totalitarian system aimed to preserve basic social identities of the women political prisoners.

Key words: GULAG, Ukrainian women political prisoners, religious practices, totalitarianism, women's history.